

4. PRIMJERI DOBRE PRAKSE PREVENCIJE ELEKTRONIČKOG SEKSUALNOG I RODNO UVJETOVANOG NASILJA U ŠKOLSKOM OKRUŽENJU

4.1 Uvod

Ključna strategija za smanjenje stopâ rodno uvjetovanog nasilja je učinkovita i sustavna prevencija intimnog partnerskog nasilja među mladima. Potrebno je poticati promjene na razini pojedinca, ali i na razini odnosa, zajednice i društva u cjelini. Budući da gotovo sva djeca i mladi pohađaju školu, obrazovni sustav predstavlja idealno okruženje za provedbu programa za prevenciju rodno uvjetovanog nasilja, uključujući programe usmjerene protiv digitalnog nasilja u intimnim partnerskim odnosima.

Programima se potrebno fokusirati na mijenjanje kulturnih i društvenih normi koji utječu na rod, istovremeno se trudeći prilagoditi stvari digitalnom dobu. Jasno je da sljedeću generaciju korisnika informacijskih i komunikacijskih tehnologija treba obrazovati o informacijskoj i medijskoj pismenosti i razviti njihovu percepciju sigurnosti. S druge strane, preventivne inicijative u sklopu kojih se uči o zdravim vezama mogle bi biti fundamentalne za mijenjanje stereotipnih stavova kojima se perpetuira i produbljuje rodna neravnopravnost. Podosta je važno i da se podigne svijest mladih o problemima koji se tiču njihove sigurnosti u vezama i/ili drugim situacijama. Nauče li očekivati zdrave i nenasilne odnose i razviju li vještine koje su im važne u tom aspektu (npr. empatija, poštivanje drugih, zdrav način komunikacije i vještine rješavanja sukoba), manji je rizik od toga da bi osoba mogla iskusiti, odnosno počinuti nasilje u intimnoj partnerskoj vezi.

Da bi prevencija bila učinkovita, potrebno je istovremeno unijeti odgovarajuće promjene u zakonodavstvu i javnoj politici. Dugoročno bi gledano bilo korisno i učinkovito kada bi se u strategije usmjerene obrazovanju mladih integrirala problematika (elektroničkog) seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja, osigurala potrebne financije, uspostavila metoda praćenja i evaluacije programa, kao i način prepoznavanja primjera dobre prakse i njihovog širenja drugima.

Za sustavan pristup prevenciji rodno uvjetovanog nasilja u školama potrebno je kombinirati radionice i druge obrazovne aktivnosti u okviru širih strategija prevencije na razini škole.

„Osim obrazovnih programa za prevenciju, potrebni su i rodno i dobno osjetljivi mehanizmi za zaštitu i podršku mladima koji su iskusili bilo kakav oblik rodno uvjetovanog nasilja, uključujući nasilje u virtualnoj sferi. Potrebno je poduzeti i odgovarajuće pravne sankcije nad počiniteljima kako iz perspektive žrtve, tako i radi sprječavanja daljnjih zločina takve vrste.“⁵⁷

⁵⁷ Svijest i stavovi srednjoškolskih učenika prema nasilju u intimnim partnerskim vezama mladih – Zajednički izvještaj za Mađarsku, Španjolsku, Srbiju i Hrvatsku, 2020.

Svrha ovog poglavlja nije nastavnicima/ama dati sveobuhvatan pregled svega što škole mogu poduzeti u svrhu sprječavanja nasilja već **obraditi određene praktične intervencije koje škole mogu poduzeti kao način rješavanja nasilja na razini škole ili kako bi osnažile postojeće postupke**. Nadalje, navodi se i niz preporučenih akcija koje izlaze van okvira škole, obično uključujući dodatne dionike poput roditelja, učeničkih vijeća, raznih ustanova, jedinica lokalne samouprave itd.

4.2 Načela učinkovitih programa prevencije (elektroničkog) seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja u školskom okruženju

Stvaranje kulture nenasilja i sigurnog okruženja

Za prevenciju nasilja i postupanje u slučaju nasilja, a posebno elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja u intimnim partnerskim vezama, od ključne je važnosti stvoriti sigurno i nenasilno ozračje u školi. Kako bi se stvorilo sigurno školsko okruženje, potrebno je fokusirati se na vrijednosti i načela koja vrijede u školi, kao i na **načine provođenja istih u praksu**. Škole moraju aktivno raditi na promicanju rodne ravnopravnosti i kulture poštovanja i nenasilja među učenicima/ama, nastavnicima/ama i ostalim članovima/icama školskog aktiva. To zahtijeva rad svih osoba koje su dio školskog okruženja.

„Raditi na uspostavljanju pozitivne atmosfere i kulture u školi koja omogućuje rodnu ravnopravnost i uspostaviti nultu razinu tolerancije prema rodno uvjetovanom nasilju, te graditi povjerenje između učenika/ca i nastavnika/ca i ostalih stručnih suradnika/ca.“ Riječ je o preporuci koja je nastala na temelju rezultata istraživanja u kojem su sudjelovali nastavnici/ce u srednjim školama diljem više zemalja.

Za što lakše uspostavljanje zaštićenih okruženja potrebno je unaprijediti školske politike i postupke, naročito usvajanjem i integriranjem novih politika i praksi kojima se promiče rodna ravnopravnost. Time će se unaprijediti demokratski postupci, učvrstiti poštivanje raznolikosti, pomoći školu učiniti sigurnim mjestom bez diskriminacije te pojednostaviti postupak prijave određenog incidenta tako da se učenicama/cima koji trpe nasilje u vezi osigura potpora. Sigurnost i dobrobit žrtava nasilja u vezi mora se uzeti u obzir pri definiranju školskih pravilnika i politika. Potrebno je razjasniti postupke kojima učenice/ci mogu zatražiti pomoć i prijaviti nasilje ili bilo kakvu neprimjerenu upotrebu tehnologiju za kontroliranje, zastrašivanje ili uznemiravanje drugih zbog nečega čemu su svjedočili ili nečega što znaju. Važno je jasno izložiti politiku škole prema nasilju i javno je oglasiti kako bi se s njome upoznala čitava školska zajednica, jednako kao što je i važno konzistentno provoditi mjere i aktivnosti u školi.

U određenim se zemljama šire politike postupanja u slučajevima nasilja u školi i obrazovnom sektoru definiraju na nacionalnoj razini ili u kontekstu nacionalnih akcijskih planova usmjerenih prema rješavanju vršnjačkog nasilja ili nasilja nad djecom. Takve politike mogu usmjeriti razvoj programa i u više detalja opisati način postupanja u slučaju nasilja, uključujući i elektroničko seksualno i rodno uvjetovano nasilje u školama.

KiVa je program za suzbijanje vršnjačkog nasilja utemeljen na istraživanjima koji je osmišljen na Sveučilištu u Turkuu u Finskoj. Program KiVa ima cjelovit pristup školstvu, a temelji se na tri glavna elementa: prevenciji, intervenciji i praćenju. Cilj je programa KiVa razvijati društvene i emocionalne vještine, utjecati na grupne norme i ponašanje pasivnih promatrača, stvoriti ozračje nenasilja u učionicama i ostatku škole s pomoću kurikuluma, internetski igara, u okviru rada s nasilnicima i žrtvama, a i s pomoću materijala za nastavnike/ce i vodiča za roditelje.

www.kivaprogram.net

Uvođenje problematike elektroničkog zlostavljanja u vezi u postojeći kurikulum

Kako bi se otkrili temeljni uzroci nasilnog ponašanja i pritom pomoglo učenicama/cima da budu manje podložni, odnosno izloženi nasilju, školski programi za prevenciju (elektroničkog) seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja moraju se temeljiti na izravnome radu s učenicima, odnosno učenicama. Rad na promicanju rodne ravnopravnosti, propitivanju diskriminacije i sprječavanju nasilja u okviru obrazovnog sustava predstavlja duži proces koji nije moguće svesti na jednokratnu obrazovnu aktivnost u sklopu jednog sata.

Ako je škola u mogućnosti provesti **reviziju postojećih kurikuluma** i načina postupanja, pritom može i utvrditi gdje bi se moguće aktivnosti mogle integrirati umjesto da se razvijaju samostalni programi. Primjerice, takve aktivnosti mogle bi se integrirati u sklopu zdravstvenog i seksualnog odgoja, programa razvoja životnih vještina, edukacija o informacijskim i komunikacijskim tehnologijama te građanskog odgoja; općenito, nove je aktivnosti jednostavno uvesti u predmete i programe u sklopu kojih se već obrađuju teme poput važnosti zdravih odnosa i/ili razvijanja komunikacijskih vještina, odupiranja vršnjačkom pritisku, upravljanja emocijama, sigurnosti na internetu, promicanja rodne ravnopravnosti i ljudskih prava. Kako bi se što lakše proveo odabir najprikladnijeg i prihvatljivog pristupa u podučavanju o prevenciji seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja, važno je to učiniti oslanjanjem na ključne skupine kao što su nastavnici/ce, učenici/ce i druge osobe uključene u provođenje spomenutih programa.

Naučiti prepoznati i prikladno reagirati na seksualno i rodno uvjetovano nasilje, naročito nasilje u intimnim partnerskim vezama, temeljna je zadaća **sveobuhvatnog kurikuluma seksualnog odgoja**. Ako je moguće, spomenuti bi kurikulum trebalo organizirati kao dio općeg seksualnog odgoja tako da učenici i učenice nauče o sigurnim i zdravim ponašanjima u vezi. U okviru nastave iz seksualnog odgoja treba poticati sudionike na međusobno poštivanje, bez obzira na rod, spol ili seksualnost, te raditi na tome da škola postane mjesto na kojem se djevojke i mladiće osnažuje, a rodno uvjetovano nasilje sprječava. Upravo su zbog toga osmišljene *Međunarodne tehničke smjernice za seksualni odgoj*⁵⁸, smjernice namijenjene obrazovnim ustanovama i drugim relevantnim tijelima koje žele razvijati i usvajati školske i izvanškolske programe i materijale za opći seksualni odgoj.

Mlade se može podučiti sigurnom ponašanju na internetu i u učionici tako da se **radi na razvoju njihove digitalne pismenosti**. Za stvaranje sigurnijeg okruženja na internetu važno je i podizati svijest i ukazivati na temeljne strukture koje se kriju iza rodne neravnopravnosti i kulture seksizma, a koji doprinose perpetuiranju seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja na internetu. U školama se treba podizati svijest o rodnim pitanjima i educirati o sigurnoj upotrebi **tehnologije i digitalnom građanstvu** kao dio **građanskog odgoja**. Osim o pitanjima privatnosti i pojma digitalnog građanstva, učenici/ce moraju učiti i o tome kako mogu stvarati rodno osjetljive sadržaje i širiti pozitivan utjecaj na internetu.

⁵⁸ International technical guidance on sexuality education. An evidence-informed approach. (2018) UNFPA Dostupno na: www.unfpa.org/publications/international-technical-guidance-sexuality-education

► **Obrazovni programi s ciljem sprječavanja nasilja** nad ženama razlikuju se od zemlje do zemlje. U Španjolskoj su nastavnici/e dužni kontinuirano sudjelovati na obukama o pitanjima ravnopravnosti, iako škole same za sebe odlučuju hoće li se te obveze službeno pridržavati. U Mađarskoj postoji Nacionalni temeljni kurikulum u kojem se navodi da učenici/ce moraju učiti o seksualnosti i intimnim odnosima, iako se u samom dokumentu primarno ističe biološki aspekt tradicionalnih rodnih uloga u obitelji. U njemu se ne spominje ni važnost rodne ravnopravnosti niti se daju smjernice za nastavnike/ce o načinima dekonstrukcije ograničavajućih rodnih uloga i stereotipova. U Hrvatskoj sve škole dužne su provoditi preventivne programe. Međutim, programi za prevenciju rodno uvjetovanog nasilja u školskom okruženju tek se sporadično provode u (pojednim) školama, a u tek predstavljenom nacionalnom kurikulumu zdravstvenog odgoja ne spominje se rodno uvjetovano nasilje, kao ni bilo koji drugi problem povezan s rodom. U Srbiji ne postoji nikakvo sustavno obrazovanje o temama rodne ravnopravnosti i rodno uvjetovanom nasilju (uključujući elektroničko nasilje), bilo u okviru formalnog obrazovanja ili stručnih usavršavanja nastavnika/ca. Ono što je svim zemljama zajedničko jest to da većinu obrazovnih aktivnosti i programa za prevenciju nasilja, kako one namijenjene mladima, tako i one za nastavnike/ce, uglavnom pripremaju i provode nevladine udruge.⁵⁹

Safe Dates, USA

Safe Dates (Foshee et al., 2005) je preventivni program koji se provodi u školskom okruženju i uključuje više različitih školskih aktivnosti: 10-tjedni program u okviru kojeg se proučavaju ponašanja i stavovi povezani sa zlostavljanjem u vezi, igrokaz o zlostavljanju i nasilju u vezi, natječaj za izradu postera i materijala (npr. newsletter) za roditelje. Uz to se provode i aktivnosti u zajednici poput službi za podršku i obuka za pružatelje usluga. Program je u SAD-u uspio dovesti do smanjenja seksualnog, fizičkog i emocionalnog zlostavljanja propitivanjem normi u pozadini nasilja u vezi i rodni normi, ali i informiranjem o dostupnim službama za podršku.

<https://rb.gy/npwwzb>

Uvođenje rodne perspektive u obrazovanje i prevenciju

Za sustavan pristup sprječavanju (elektroničkog) rodno uvjetovanog nasilja potrebno je pozabaviti se patrijarhalnim i hegemonijskim normama u društvu i problematikom rodne neravnoteže u moći. Cilj je razviti postupke kojima se potiče na mijenjanje stavova i ponašanja koji pridonose seksualnom i rodno uvjetovanom nasilju. U obrazovanju mora postojati osjetljivost na rodna pitanja jer se time postiže bolja kvaliteta podučavanja i omogućuje se bolje razumijevanje potreba, ponašanja i stavova populacije u cijelosti, razvijaju se vještine kritičkog razmišljanja učenika i učenica i dobivaju novi alati za prepoznavanje društvenih stereotipova, normi i uloga povezanih s rodom.

Neravnopravnost i seksizam prisutni u stvarnosti prelaze i u virtualnu sferu, a načini na koje se oni u digitalnom obliku reflektiraju i intenziviraju dodatno pridonose raširenosti nasilja na internetu. Elektroničko seksualno i rodno uvjetovano nasilje može biti ograničavajuće za žene na način da im priječi uživanje u određenim prednostima informacijskih i komunikacijskih tehnologija, što produbljuje digitalni jaz među rodovima i doprinosi reprodukciji i perpetuiranju rodni stereotipova. Potrebne su učinkovite mjere kako bismo razvili rodno informiranu perspektivu i suprotstavili se elektroničkom rodno uvjetovanom nasilju, i time pozitivno djelovali u smjeru promjena i razvoja. Ujedno bi se time i doprinijelo stvaranju sigurnog okruženja za žene i djevojke u svim sferama života.

⁵⁹

Svijest i stavovi srednjoškolskih učenika prema nasilju u intimnim partnerskim vezama mladih – Zajednički izvještaj za Mađarsku, Španjolsku, Srbiju i Hrvatsku, 2020.

U okviru projekta „Nulta tolerancija na rodno zasnovano nasilje“ **Autonomni ženski centar** htio je istražiti kako bi se mogle integrirati teme rodne ravnopravnosti i rodno uvjetovanog nasilja u srednjoškolske kurikulume u Srbiji.

Cilj jedne inicijative tako je bio analizirati kurikulume u srednjim školama (gimnazijama i strukovnicima), proučiti bave li se temama rodne ravnopravnosti, rodno uvjetovane diskriminacije i nasilja, te uolikoj mjeri, i tako utvrditi prikladan pristup spomenutim temama. Rezultate analize, kao i konkretne prijedloge djelovanja, predstavili su u detaljnom pregledu srednjoškolskih kurikuluma i određenih dijelova u koje bi se moglo uvesti teme povezane s rodnim pitanjima kao i one o rodno uvjetovanom nasilju: <https://www.womenngo.org.rs/publikacije/razvoj-dobrih-praksi/1352-zasto-i-kako-o-temi-rodno-zasnovanog-nasilja-u-skolskom-programu-u-srednjim-skolama-2018>.

Pozitivna strana spomenute inicijative krije se u tome što su analizu provodili studenti/ice alternativnog obrazovnog programa ženskih studija u Beogradu; praktični rad dao im je priliku da nauče više o toj temi, te porade na vještinama analize i istraživanja.

Cilj je druge inicijative bio pružiti konkretne primjere kako se teme rodne ravnopravnosti i rodno uvjetovanog nasilja mogu integrirati u nastavne sate raznih predmeta u postojećim školskim programima, a nastavnicima/ama dati smjernice kako te teme uklopiti u svoj redoviti rad. U suradnji sa zainteresiranim nastavnicima/ama te stručnim suradnicima/ama u srednjim školama koji su sudjelovali na obukama Autonomnog ženskog centra osmišljen je niz nastavnih planova i programa koji pokazuju mnogo načina na koje se može informirati učenike i učenice te ih potaknuti na razgovor o tim temama, bilo u okviru kurikuluma (uklopljeno u predmete poput književnosti, jezika i sociologije, pa i predmete poput matematike i informatike itd.) ili putem izvannastavnih aktivnosti: <https://www.womenngo.org.rs/publikacije/razvoj-dobrih-praksi/1399-nulta-tolerancija-na-rodno-zasnovano-nasilje-2018>.

U **Hrvatskoj** je **Forum za slobodu odgoja** pokrenuo projekt⁶⁰ s ciljem iniciranja sustavnih i sveobuhvatnih promjena u osnovnim i srednjim školama uvođenjem standarda kvalitete i akreditacije GECM („Gender Equality Charter Mark“). Od takvog standarda se očekuje da će utjecati na očekivanja rodnih uloga kod mladih time što se suprotstavlja njihovom rodnom stereotipiziranju. Pri odlučivanju o dodjeli standarda u obzir se uzima sve od školskog vodstva i kurikuluma, do okruženja, stavova i zajednice. Zahvaljujući tom alatu škole će moći mjeriti svoj napredak u rješavanju učinaka koje rodno stereotipiziranje ima na učenike/ce u pogledu njihovog izbora predmeta (i karijere), a što ujedno i predstavlja temeljni uzrok seksualnog uznemiravanja i rodno uvjetovanog nasilja u školama i društvu kao takvom. Prema tome, ovim se standardom promiče rodno osviještena politika.

Programi obuke za nastavnike/ce

Nastavnice/i su presudni za provedbu programa za prevenciju nasilja. Kako bi se osigurali preventivni programi visoke kvalitete, uključujući one usmjerene problemu elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja u intimnim partnerskim vezama, od ključne je važnosti nastavnicima/cama osigurati kvalitetne programe obuke, sustav podrške i motivacije. Prema našim podacima⁶¹ većina nastavnika/ca smatra da bi problematiku elektroničkog seksualnog nasilja u adolescentskim vezama oni trebali obraditi u svojem radu s učenicima. Naglašavaju potrebu za stručnom obukom i korisnim edukativnim materijalima, ali i potrebu za boljom suradnjom među sektorima.

⁶⁰ Ovaj inovativni projekt razvijen je prema iskustvu i rezultatima trogodišnjeg projekta rodnog poštovanja, Gender Respect Project, koje vodi Centar za razvoj obrazovanja South Yorkshire (DECSY). Više informacija potražite na stranici www.decsy.org.uk/project/gender-equality-charter-mark/

⁶¹

Osim što se pridržavaju **formalnog kurikulumu** u školama, nastavnici/e **sudjeluju i u tzv. „skrivenom kurikulumu“**. Dosta snažne poruke mogu se iščitati iz načina na koji se nastavnici/ce ponašaju i načina na koji rade, čak i na nesvjesnoj razini, a to potencijalno može uvelike doprinijeti širenju rodni stereotipova i samopercepcije rodni ponašanja.

Može se posebno organizirati obuka za nastavnike/ce u sklopu koje bi dobili bolji uvid u prirodu i učinke rodno uvjetovanog nasilja, naučili kako postupiti ako svjedoče nasilju i kako u suradnji s drugima u školi pomoći spriječiti rodno uvjetovano nasilje. Kako bi mogli učinkovito provoditi kurikulume, nastavnici/ce se moraju osjećati samopouzdana, moraju biti predani i imati dovoljno resursa na raspolaganju. Nadalje, važno je i da osjećaju da imaju podršku školske uprave i svih nadležni ustanova i tijela, a i da znaju da se mogu osloniti na dostupno zakonodavstvo. Svim stranama uključenima u taj proces mora se omogućiti pristup relevantnim obukama i resursima. Ravnatelj/ica škole mora nastavnike/ce koji prolaze obuku poticati na djelovanje, davati im smjernice i potporu.

▶ U Hrvatskoj obuke za nastavnike/ce (i vršnjačke edukatore) provodi CESI – Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje.

Glavni je cilj obrazovni programa promicati rodno ravnopravnost, zdrave i pravedne odnose i uspostaviti kulturu toleranciju prema rodno uvjetovanom nasilju u intimni partnerski odnosima. U okviru teoretskih i praktični programa obuke radi se na motiviranju nastavnika/ca razvijajući vještine i znanja potrebna za provedbu primarni preventivni programa i postupaka. Razvija se i svijest o rodni stereotipovima u obrazovni sustavu i razvijaju vještine koje pomažu pri prepoznavanju seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja, kao i pri odlučivanju o postupcima i prijavi istih.

Kako bi se učenike/ce moglo podučiti i razvijati njihova znanja o tim temama, program je usmjeren mijenjanju postojećih negativni stavova i podizanju svijesti mladih o sljedećim stvarima: karakteristike zdravih i nezdravih odnosa, utjecaj rodno stereotipni stavova i društveno zadanih rodni uloga na njihove odnose, povezanost neravnoteže u moći s psihološkim, fizičkim i/ili seksualnim zlostavljanjem žena/djevojčica, te kako adolescenti mogu pomoći u sprječavanju svih oblika rodno uvjetovanog nasilja, uključujući elektroničko nasilje u partnerski vezama.

www.cesi.hr

4.3 Obećavajuće prakse u prevenciji intimnog partnerskog nasilja među mladima

Kao što se jasno navodi u članku 14. Konvencije o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji Vijeća Europe (2011.), „nastavne materijale o pitanjima kao što su ravnopravnost žena i muškaraca, nestereotipne rodne uloge, uzajamno poštovanje, nenasilno rješavanje sukoba u osobnim odnosima, rodno utemeljeno nasilje nad ženama i pravo na osobni integritet, prilagođeno razvojnim sposobnostima učenika/ca” potrebno je uključiti ne samo „u redovni nastavni plan i program i na svim razinama obrazovanja”, već i „u neformalnim obrazovnim okruženjima, tako i u sportskim te kulturnim okruženjima i okruženjima za slobodno vrijeme te u medijima”⁶².

Učenje putem iskustva i kreativnih metoda i umjetnosti

Edukativne programe za prevenciju treba uvesti u tijeku osnovno- i srednjoškolskog obrazovanja i prilagođavati komunikacijskim potrebama mladih uz primjenu interaktivnog pristupa koji je osjetljiv na rodna pitanja i određene dobne skupine. Održavanjem radionica za prevenciju seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja u vezama mladih **u školama** šalje se poruka da nasilje nije prihvatljivo. Pojedini stavovi i ponašanja mogu se lakše mijenjati u izravnom radu s mladima u okviru **izvannastavnih aktivnosti** gdje se moraju koristiti **kreativnim metodama** i umjetničkim izražavanjem jer se time pojedince uči o zdravim načinima povezivanja s drugima i potiče da se suprotstave nasilju i pruže pomoć žrtvama. Potreban je kontinuiran i dugotrajan rad u školskom okruženju kako bi se mijenjale postojeće društvene norme u određenoj školi, učinile školu mjestom nulte tolerancije na zlostavljanje u kojem se radi na uspostavljanju zdravih normi.

U školskom okruženju **nastavnici/ce s ispravnom obukom** imaju presudnu ulogu u organizaciji edukativnih aktivnosti za mlade, razvoju različitih izvannastavnih aktivnosti, organiziranju kampanja i olakšavanju procesa stvaranja umjetničkih stvari. Nastavnici/ce moraju proći obuku i imati potporu za provedbu participativnih metoda i upotrebu kreativnih tehnika u podizanju svijesti, stimuliranju kreativnog i inovativnog načina razmišljanja i uključivanja učenika/ca. Nastavnici/ce se kao facilitatori trebali fokusirati na to da **razvijaju odnose sa svim sudionicima/ama**, potiču njihov entuzijazam i motiviranost, te im pomognu u razvoju dodatnih vještina i samopouzdanja koje im može biti potrebno za razvoj i provedbu drugih aktivnosti i podizanje svijesti. Sudionici/e bi nakon radionica mogli kreirati sadržaje po izboru uz potporu i smjernice svojih nastavnika/ca, koji bi se zatim mogli koristiti u aktivnostima i kampanjama podizanja svijesti u svrhu senzibilizacije svojih vršnjaka. Takvi sadržaji, odnosno umjetnički radovi, uključuju kraće animacije ili filmove, stripove, izložbe fotografija, slogane, postere, crteže, pjesme, kratke priče ili članke na internetu, kampanje na društvenim medijima, igrokaze i drame, informativne letke i brošure, koncerte i intervjue za razne medije.

Mladi se osjećaju osnaženo kada mogu preuzeti inicijativu oko određenog problema, provoditi određene aktivnosti, pokrenuti kampanje u školi i na internetu, stvarati umjetničke radove i javno objavljivati svoje aktivnosti na mreži i izvan nje. Učenici/ce tako imaju prostora i potporu djelovati, a njihovi vizualni sadržaji čine takve edukativne aktivnosti održivima. Istraživanjem tih tema mladi počinju uviđati da imaju određenu moć, moć kao pojedinci i moć kao kolektiv, da spriječe utjecaj nasilja i zlostavljanja na svoje živote.

⁶² Konvencija o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji, (2011) – Vijeće Europe, www.coe.int/en/web/istanbul-convention/text-of-the-convention

No, među najvećim izazovima pri organiziranju aktivnosti za prevenciju rodno uvjetovanog nasilja upravo je pitanje **kako uključiti dječake**. Kako nam pokazuju iskustva s različitim projektima provedenima u školskom okruženju, mladići i dječaci se više uključuju u borbu protiv rodno uvjetovanog nasilja kada dobiju priliku biti kreativni.

Na temelju istraživanja provedenog u različitim zemljama jasno je da se nastavnicima/cama ili drugim zaposlenicima u školi mladi vrlo rijetko obraćaju za pomoć kada su izloženi seksualnom i rodno uvjetovanom nasilju. Zato je važno blisko surađivati s mladima na razvoju i provedbi takvih aktivnosti kako bi imali više pouzdanja i povjerenja u nastavnike/ce, naročito kada je riječ o povjeravanju i traženju pomoći u konkretnim slučajevima nasilja.

Kada nastavnici/ce surađuju s učenicima/cama u provedbi edukativnih i kreativnih aktivnosti, razvija se snažniji odnos među njima, imaju više povjerenja jedno u drugo i odrasli dobivaju bolji uvid u to kako mladi razmišljaju. Zahvaljujući tome postiže se bolje razumijevanje među njima. Prema našem iskustvu, učenici/ce pokazuju visoku razinu zadovoljstva s ovakvom vrstom rada, spremniji su sudjelovati u daljnjim aktivnostima za prevenciju rodno uvjetovanog nasilja u vezama mladih, a dio se njih čak i odluči volontirati i raditi s vršnjacima na problematici nasilja u vezi mladih.

► Projekt Pjesmom do promjene (Play it for Change)

Na projektu su sudjelovali nastavnici/ce i drugi prosvjetni radnici stručni za različite predmete i teme. U sklopu programa razvijanja kapaciteta dobili su znanja i praktične alate za učinkovitije suprotstavljanje rodnim stereotipovima i prevenciju rodno uvjetovanog nasilja u radu s adolescentima. Teoretski pregled i praktične aktivnosti u kombinaciji osmišljeni su kako bi se zadovoljile različite potrebe za obukom. Glazba i audiovizualni mediji korišteni su u svrhu senzibilizacije o rodnim pitanjima. Stručnjake se poticalo da preispituju seksizam u glazbenim sadržajima i da nauče kako svoje učenike/ce potaknuti na (kritičko) razmišljanje o samoj problematici. Tako su inovativnim i kreativnim metodama uspjeli razvijati kompetencije za promicanje rodne ravnopravnosti i zdravih odnosa među mladima.

Njihove kompetencije došle su do izražaja za vrijeme razvijanja i provedbe edukativnih aktivnosti i aktivnosti podizanja svijesti u sklopu osnaživanja učenika/ca. Još jedna važna uloga nastavnika/ca bila je pomoći učenicima/cama tijekom stvaranja pjesama i spotova za promicanje rodne ravnopravnosti. Adolescenti, i djevojke i mladići, osjećali su se osnaženo kada su trebali preuzeti glavnu riječ u tijeku stvaranja pjesama i spotova uz podršku i praćenje nastavnika/ca. Morali su pisati pjesme i snimiti spotove koji promiču rodnu ravnopravnost i zdrave odnose i time preuzeti aktivnu ulogu u prevenciji rodno uvjetovanog nasilja među vršnjacima. Njihovi materijali predstavljeni su i promovirani na nacionalnoj razini i razini čitavog EU-a.

Nadalje, učenici i učenice su u tom procesu imali priliku razvijati svoju kreativnosti, a projekt u cjelini pridonio je postizanju kohezivnosti u njihovim grupama. Radeći na istim aktivnostima i s istim ciljem, razredni kolege razvijali su jače odnose među sobom, što je pridonijelo stvaranju ozračja podrške i suradnje među učenicima/ama i nastavnicima/ama.

www.playitforchange.org

► **Želiš li šalicu čaja?** - igrokaz o pristanku na spolni odnos uz interaktivan razgovor s publikom. U ovom igrokazu, koji je osmislila udruga **NANE (Mađarska)**, sudjeluju glumci i stručnjaci na temu nasilja u obitelji. Metafora čaja koristi se za prikaz problematike pristanka na spolni odnos: prvo svjedočimo različitim situacijama u kojima jedna osoba želi spolni odnos, a druga ne želi, a zatim vidimo sljedeću scenu u kojoj jedna osoba želi piti čaj, dok druga to ne želi. Riječ je o iznimno jednostavnom načinu kojim se želi dočarati koliko jednostavno može biti pitanje pristanka. Pritom vidimo i određene slučajeve seksualnog uznemiravanja, kao i „sive zone“ seksualnog zlostavljanja.

Nakon igrokaza gledatelji mogu porazgovarati o tim različitim scenarijima, izraziti svoje osjećaje i mišljenja o njima, te sve prodiskutirati i sa stručnjacima u tom polju.

Igrokaz je osmišljen kao odgovor na sve veći broj slučajeva seksualnog zlostavljanja među studentima/cama na fakultetima i izveden je mnogo puta pred mladom publikom. Igrokaz je prikladan i za izvedbu na kazališnim daskama (u izvanškolskom okruženju) za širu publiku.

► **Autonomni ženski centar (Srbija)** održao je radionice na temu prevencije rodno uvjetovanog nasilja u partnerskim odnosima kojima je htio potaknuti srednjoškolske učenike/ce da se uključe u samu problematiku. Na tim radionicama sudionici/e su osmišljavali moguće akcije mladih u školi ili lokalnoj zajednici, kako informirati mlade o neprihvatljivosti kontroliranja i nasilja u partnerskim odnosima i potaknuti ih u što većem broju da rade na podizanju svijesti o toj temi.

Među školama koje su sudjelovale bila je i jedna glazbena škola, pa ne čudi da su učenici/e te škole svoju poruku protiv nasilja odlučili izraziti na način koji im je najbliži, glazbom i pjesmom. Uz potporu nastavnica/ka pripremili su i snimili pjesmu „Mogu da neću“. Pjesmom su uspjeli privući popriličnu pozornost javnosti o kojoj se pričalo u raznim medijima.

Spot za pjesmu dostupan je na YouTubeu: <https://www.youtube.com/watch?v=YkNrBHTHpr0>.

Nekoliko drugih škola mlade je uspjelo uključiti grafitima. Njihove poruke protiv rodno uvjetovanog nasilja osvanule su u obliku grafita na zidovima ili ogradama škole, naravno uz dopuštenje samih škola. Učenici i učenice poprilično su dobro reagirali na takav izvannastavni događaj. To je bila savršena prilika da mladi sudionici/e na radionici podijele svoja znanja o rodno uvjetovanom nasilju sa svojim vršnjacima. Više informacija dostupno je na internetskoj stranici udruge o sprječavanju nasilja: www.mogudanecu.rs

Uključivanje dječaka i mladića u borbu protiv rodno uvjetovanog nasilja

Budući da su za mnoge oblike nasilja u najvećoj mjeri odgovorni muškarci i dječaci, važno je isticati njihovu **ulogu u sprječavanju** takvog nasilja. Potrebno im je reći i pokazati da je **normalizacija nasilja štetna i opasna**, te da negativno utječe na sve. Za što učinkovitiju borbu protiv nasilja nad ženama i djevojčicama trebalo bi mladiće podučiti u tinejdžerskoj dobi pozitivnom izražavanju muškosti. Uz pomoć kritičkih i analitičkih razgovora o rodnim normama mladići će naučiti kako svoje shvaćanje muškosti mogu temeljiti na vrijednostima međusobnog poštovanja, brige, velikodušnosti i odbacivanja nasilja. Dječacima se u sklopu programa za prevenciju nasilja mora objasniti da u toj borbi mogu sudjelovati na mnogo načina, primjerice svojim uzoritim ponašanjem kao predvodnici promjena i zagovaratelji ravnopravnosti i međusobnog poštovanja među ženama i muškarcima⁶³.

⁶³ Ibid

Međutim, uvjeriti muškarce i dječake da uvide da moraju sudjelovati na sesijama posvećenima prevenciji rodno uvjetovanog nasilja može biti iznimno izazovno. Mladiće je u okviru tih edukativnih programa potrebno informirati o raznim rodnim stereotipovima i stavovima o rodno uvjetovanom nasilju te im ponuditi strategije kojima takve stavove mogu dekonstruirati, oduprijeti se patrijarhalnim normama i vršnjačkom pritisku, te pokazati kako reagirati u situacijama elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja. 1 Kao što pokazuje istraživanje koje je provela Svjetska zdravstvena organizacija (WHO), veće stope učinkovitosti pokazuju **rodno-transformativni pristupi** kojima se radi na mijenjanju rodnih uloga i promicanju veće rodne jednakosti u odnosima žena i muškaraca.⁶⁴

U Hrvatskoj se udruga Status M bavi propitivanjem i dekonstrukcijom štetnih rodnih normi i stereotipova s posebnim naglaskom na sveprisutne odrednice muškosti. U svom radu s mladima i u okviru neformalnog obrazovanja i aktivističkog djelovanja Status M podupire i osnažuje mlade, pogotovo dječake i mladiće, čime aktivno doprinosi stvaranju nenasilnog i uključivog okruženja u kojem vlada rodna ravnopravnost.

Rodne nejednakosti, kao i rodno uvjetovano nasilje, raširene su pojave i osim što utječu na živote milijardi djevojčica i žena širom svijeta, štetno utječu i na dječake i muškarce. Status M tim se problemima bavi u izravnom radu s ranjivim skupinama mladih poput mladih prijestupnika, pripadnika romskih zajednica, učenika i učenica koji su iz socijalno ugroženih obitelji ili iskazuju antisocijalna ponašanja, pritom se služeći pouzdanom metodologijom uz izražen rodno-transformativan pristup (Program Y). U radu s mladima, koji temelje na iskustvu i interaktivnosti, trude se obraditi širok raspon tema kao što su rod i spol, nasilje, emocije, veze, seksualnost, rješavanje konflikata, reproduktivno i mentalno zdravlje, problem ovisnosti i roditeljstvo.

Programi se provode u mnogim osnovnim i srednjim školama, popravnim domovima i lokalnim zajednicama u Zagrebu i obližnjim područjima. Status M osnažuje osobe koje rade s mladima, nastavnike/ce i druge stručne suradnike/ce, i potiče ih na nezavisnu provedbu Programa Y širom zemlje. Osim što provodi radionice u sklopu Programa Y, udruga daje potporu mladim ljudima u takozvanim klubovima *Budi muško* koji se održavaju u školama prema načelima samoupravljanja i vršnjačke edukacije. Mladi koriste platformu za podizanje svijesti o rodnoj ravnopravnosti i rodno uvjetovanom nasilju u svojim lokalnim zajednicama i među vršnjacima.

Uključivanje mladih: vršnjačka edukacija i vršnjačke grupe za podršku

Pristupi koji uključuju vršnjačku edukaciju učinkoviti su jer se utjecaj vršnjaka iskorištava na pozitivan način. Za razliku od odraslih facilitatora, vršnjački edukatori mogu steći veće povjerenje i djelovati uvjerljivije jer je manje vjerojatno da će ih mladi shvatiti kao autoritativne figure koje ih pokušavaju naučiti kako se ponašati. Vršnjački edukatori mogu stvoriti okruženje u kojem se mladi sudionici/e osjećaju ugodno i spremni su se pozabaviti osjetljivim problemima kao što su rodna neravnopravnost ili (elektroničko) seksualno i rodno uvjetovano nasilje.

Mlade osobe podosta informacija dobivaju od svojih vršnjaka, pogotovo kada se radi o problemima osjetljive prirode ili temama koje se ne obrađuju u okviru redovnog obrazovanja, odnosno školskog kurikula. Adolescenti koji su iskusili nasilje u vezi to će najvjerojatnije prvo priznati svojim prijateljima. Zato grupe za vršnjačku edukaciju mogu poslužiti kao izvrstan izvor podrške uz pozitivan i moćan utjecaj.

⁶⁴ Svjetska zdravstvena organizacija (2007). Engaging men and boys in changing gender-based inequity in health: Evidence from programme interventions. Ženeva

Kada prođu obuku za **vršnjačke edukatore/ice**, mladi se osjećaju osnaženo jer u sebi mogu prepoznati kao modele uzornog ponašanja, pouzdaniji su kada osjećaju da netko njihove potrebe, poglede i mišljenja sluša i doživljava, te kada osjećaju da su dio nečega. To u njima može probuditi osjećaj postignuća i time ih potaknuti na razvoj korisnih životnih vještina, uključujući vještine predstavljanja, pomaganja, komunikacije i empatije.

Da bi se mogući vršnjački edukatori osjećali dovoljno ugodno i samouvjereno za provođenje programa za vršnjačku edukaciju, nastavnici/ce trebaju koliko god je vremena potrebno posvetiti obuci učenika/ca koji su izrazili želju da postanu vršnjački edukatori/ce. Na obuci za vršnjačke edukatore/ice dobivaju uvid u teoretsku podlogu i razvijaju vještine koje im pomažu pristupati osjetljivim temama. Učenici/ce moraju sudjelovati i mora ih se aktivno poticati na sudjelovanje u planiranju, praćenju i evaluaciji aktivnosti i programa, te na provođenje aktivnosti ili pokretanje dijaloga s roditeljima i drugim učenicima i učenicama. Vršnjačkim edukatorima treba davati povratne informacije o njihovom radu na individualnoj razini i pohvaliti ih da bi se njihove vještine mogle dalje razvijati, da bi ostali motivirani i entuzijastični, te da bi ih se podržalo u nastavku rada i sudjelovanja.

Kada su uključeni u vršnjačke skupine koje njeguju otvoren razgovor, adolescenti se osjećaju sigurnije i spremniji su podijeliti svoja iskustva sa zlostavljanjem. Vršnjački edukatori možda neće biti svjesni jesu li mladi s kojima rade osobno iskusili rodno uvjetovano nasilje, ali u slučaju da im se netko povjeri o tome, to je potrebno vrlo ozbiljno shvatiti. Važno je naglasiti da nije odgovornost vršnjačkih edukatora davati savjete žrtvi ili je pokušavati „spasiti“ od zlostavljanja. Oni ih mogu saslušati i ohrabriti da o tome razgovaraju s ljudima koji im mogu pomoći i usmjeriti ih. Općenita je ideja takvih aktivnosti potaknuti učenike i učenice na uključivanje u borbu protiv neravnopravnosti, (elektroničkog) seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja i diskriminacije dok istovremeno promiču rodnu ravnopravnost među svojim vršnjacima.

PRIMJERI AKTIVNOSTI I INICIJATIVA ZA MLADE

- U jednoj **školi u Hrvatskoj** nastavnici/ce su održali obuku za vršnjačke edukatore. Učenici/e su morali držati prezentacije i radionice s vršnjacima u školi, kao i u drugim srednjim školama u blizini. Cilj im je bio educirati vršnjake i motivirati ih da sudjeluju u aktivnostima podizanja svijesti za sve učenike i učenice u školi. Organizirali su skupinu koja se redovito sastajala i koja je pružala podršku na području škole vršnjacima koji su imali problema u vezi na individualnoj razini. Uloga je nastavnika/ca bila da im daju povratne informacije, pruže podršku i daju pohvale za njihov rad, te da im pomognu u organizaciji sastanaka. Učenici/ce druge škole prošli/e su obuku za vršnjačke edukatore a, osim edukativnih aktivnosti, aktivno su sudjelovali u kampanji na društvenim mrežama protiv nasilja u vezi. Osmislili su i snimili film o rodno uvjetovanom nasilju i organizirali akcije na glavnom gradskom trgu i ispred škola. Htjeli su potaknuti svoje vršnjake na preispitivanje ustaljenih stereotipova, predrasuda i diskriminacije, te istovremeno promicati ravnopravnost i osnovna ljudska prava.
- **Együtt egyenlően** (u prijevodu „zajedno smo ravnopravni“) novi je projekt udruge NANE (Mađarska). Udruga NANE već dugi niz godina provodi radionice u školama na temu partnerskog nasilja (radionice **Heartbeat**) i nude akreditirani program obuke za nastavnice/ke koje žele organizirati radionice s učenicima na tu temu. NANE u prosjeku drže 3 školske sesije mjesečno. Novi projekt udruge NANE (*Együtt egyenlően*) namijenjen je poticanju mladih da se uključe u rad na prevenciji: osmislili smo nove materijale za obuku na temelju dugogodišnjeg iskustva i pronašli odgovarajuće osobe u dobi od 18 do 30 godina da se priključe skupinama vršnjačkih edukatora za mlade.

- U Srbiji je organiziran veliki broj radionica za mlade s učenicima/cama iz 30 srednjih škola kao dio preventivnih aktivnosti Autonomnog ženskog centra usmjerenih borbi protiv rodno uvjetovanog nasilja. S druge strane, nastavnici/ce su, uz druge školske zaposlenike, pohađali razne obuke i sudjelovali na popratnim sastancima. Na temelju tih aktivnosti više se škola odlučilo aktivirati i samostalno raditi na sistematizaciji programa za vršnjačku prevenciju, trudeći se uključiti sve učenike/ce u aktivnosti informiranja te dopustiti i učenicima i nastavnicima/ama da proaktivno primijene stečena znanja. Među tim koracima bilo je i organizirati skupine učenika/ca koji su sudjelovali u radionicama (za što su bili zaduženi nastavnici/ce uključeni u preventivne aktivnosti) te ih potaknuti da održe prezentacije o temama povezanim s rodno uvjetovanim nasiljem. Na taj su način učenici i učenice svih razreda imali pristup svim važnim informacijama za vrijeme čitave školske godine. U određenim su slučajevima učenici/ce na poziv održali/e prezentacije višim razredima osnovne škole u lokalnoj zajednici.

Aktivnosti usmjerene osnaživanju djevojčica u suprotstavljanju nasilju

Skupine i radionice posebno razvijene za djevojčice izvrsna su prilika za adolescentice jer bi to dalo mogućnost ciljanog rada; **naučile bi gdje se mogu obratiti za pomoć u nošenju s izazovima niskog samopoštovanja i iskrivljene percepcije vlastitog tijela, dobile bi priliku raditi na asertivnosti, znale bi da nisu same i stekle vještine koje će im pomoći u izgradnji samopouzdanja**. Važno je napomenuti da će se djevojke povremeno osjećati ugodnije ako su isključivo u ženskom okruženju.

Koliko god digitalni svijet djevojčicama i djevojkama nudio određene pozitivne mogućnosti, on predstavlja i nove opasnosti, pogotovo u adolescentskoj dobi. U tom osjetljivom razdoblju djevojke sazrijevaju i postaju spolno aktivne, a da pritom nužno nemaju vještine ili znanja kako se zaštititi.

Žene obično osjećaju strah i pate od tjeskobe i depresije zbog zlostavljanja i/ili rodno uvjetovanog nasilja na internetu, što može dovesti do njihove smanjene prisutnosti na internetu ili potpunog povlačenja iz virtualne sfere. Nasilje na internetu time se odražava i na fizičku stvarnost utoliko što ih to nasilje, ali i eventualno otkrivanje njihovih osobnih podataka na internetu, ograničava u kretanju. To predstavlja i stvarnu opasnost od fizičkog nasilja.

U okviru rada u grupama ili radionici djevojčice je moguće **potaknuti na dijeljenje iskustava, razgovor o osjećajima i idejama, rješavanje problema koji se javljaju (poput problema sa samopouzdanjem, asertivnosti i osobnim granicama)**. Facilitatori bi im uvijek trebali moći jamčiti jedno sigurno i poticajno okruženje u kojem mogu voditi konstruktivne i interaktivne razgovore. Treba paziti i na povjerljivost grupe time što se ističe i poštuje pravo sudionica na privatnost. Ako ima dječaka u grupi, to bi moglo otežati otvaranje i razgovor o problemima, te umanjiti osjećaj sigurnosti koje žene trebaju kako bi mogle iskreno i otvoreno razgovarati o svojim iskustvima.

Zahvaljujući socijalnim interakcijama i samoj uključenosti u grupni proces, sudionicama se daje prilika da porade na svojoj neovisnosti, samopoštovanju i samopouzdanju. One postaju snažnije i osnaženije. Želimo djevojčice podučiti njihovim pravima, pokazati im da su sposobne prepoznati potencijalno nasilnu ili zlostavljачku situaciju, razumjeti i iskomunicirati svoje potrebe i želje, vježbati na asertivnosti i njegovati zdrave i pozitivne odnose. Djevojčice i djevojke moraju znati gdje se mogu obratiti kako bi prijavile nasilje i gdje mogu zatražiti pomoć i podršku kada im je potrebna. Djevojčice moraju naučiti i uvidjeti u grupnom radu da one ne bi smjele snositi nikakvu krivnju ili biti stigmatizirane zbog nasilja koje možda iskuse. Štoviše, moraju osjećati kao da im se vjeruje kada govore o nasilju i da imaju podršku pri donošenju vlastitih izbora.

Take Back the Tech! („Preuzmimo kontrolu nad tehnologijom“) je kolaborativna globalna internetska kampanja kojom se pozivaju svi, posebno žene i djevojčice, da preuzmu kontrolu nad tehnologijom i strateški upotrebljavaju sve informacijsko-komunikacijske tehnologije za aktivističko djelovanje protiv rodno uvjetovanog nasilja. Riječ je o globalnom projektu koji se bavi problematikom tehnološkog nasilja nad ženama, a koji je razvijen na temelju istraživanja i dostupnih rješenja iz različitih dijelova svijeta. Kampanja nudi smjernice i informacije o sigurnosti i otvara prostor za djelovanje. *Take Back the Tech!* uključuje više kampanja u različitim razdobljima u godini, ali najveća kampanja na godišnjoj razini upravo je *16 dana aktivizma protiv rodno uvjetovanog nasilja* (25. studenoga – 10. prosinca).
www.takebackthetech.net

Rad s promatračima/promatračicama

Nasilje se često odvija u prisutnosti drugih ljudi. Kada u virtualnom prostoru dođe do elektroničkog seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja, osim počinitelja i žrtava, njemu često svjedoče i brojne druge osobe kao promatrači ili svjedoci nasilja. No većina njih vrlo vjerojatno neće reagirati. Razlog zašto ljudi imaju tendenciju ne pomagati u takvim situacijama leži u tome što vjeruju da će netko drugi reagirati i nešto učiniti. Katkad ni ne primijete napad, ne vjeruju da je njihova odgovornost djelovati ili ne posjeduju vještine potrebne za djelovanje.

Kao što smo spomenuli, istraživanja su pokazala da bi se mladi prvo obratili svojim vršnjacima ako bi bili žrtvama digitalnog nasilja. Na temelju toga jasno je da mladi međusobno zaista daju značajnu podršku i važan su dio toga kako će reagirati na nasilno ponašanje u digitalnoj sferi. Uz vještine koje su im potrebne za djelovanje protiv nasilja mladi bi mogli pomoći u prevenciji nasilja u vezi kojemu svjedoče i lakše se pobrinuti da žrtva dobije potrebnu pomoć i podršku.

U mnogim se zemljama koristi inovativan pristup koji **podrazumijeva podučavanje (pasivnih) promatrača kako mogu postupiti u situacijama seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja**. Aktivni promatrač može prekinuti situacije koje bi mogle dovesti do napada prije nego što se dogodi ili u tijeku incidenta, može se suprotstaviti društvenim normama kojima se normalizira (elektroničko) seksualno i rodno uvjetovano nasilje, te ima vještine koje su mu potrebne da bi što učinkovitije pomogao žrtvi. To učinkovito djelovanje iz perspektive promatrača uključuje sljedeće: obraćanje manje pažnje na počinitelja, preusmjerenje počinitelja na drugu aktivnost, pružanje potpore žrtvi, čak i nakon incidenta, u sigurnom okruženju, pomaganje žrtvi da pobjegne, prijavljivanje incidenta i traženje potpore kod osobe od povjerenja i uzorno ponašanje.

Škole mogu nuditi programe za edukaciju promatrača u sklopu kojih bi sudionici/e razvijali vještine potrebne za djelovanje u slučaju da svjedoče ponašanjima koja druge osobe dovodi u opasnost od nasilja, viktimizacije ili zločina. Među tim vještinama je i javno propitivanje lažnih uvjerenja i mitova o silovanju i kritiziranje seksističke upotrebe jezika, pružanje podrške žrtvama i interveniranje u potencijalno nasilne situacije.

Inicijativa *Hollaback!* u suradnji s mnogim partnerima radi na razvijanju alata i obuka za pasivne promatrače nasilja, kako bi ih naučili kako djelovati kada svjedoče određenom zlostavljanju. Njihov pristup podrazumijeva pet radnji (odvrćanje pozornosti, delegiranje, dokumentiranje, odgoda i usmjeravanje) koje predstavljaju različite metode kojima ljudi mogu pružiti podršku osobi koja trpi zlostavljanje, istaknuti da zlostavljanje nije prihvatljivo i pokazati ostalima da i oni mogu pomoći u stvaranju sigurnijih zajednica i radnih mjesta.
Više informacija dostupno na stranici www.ihollaback.org/bystander-resources/

Uključivanje roditelja u prevenciju i zašto je to važno

Roditelji imaju nesumnjivo značajnu ulogu u razvoju djeteta i njihovom shvaćanju roda i spola, rodni uloga i rodne ravnopravnosti, te su važan dio djetetova učenja o odgovornom ponašanju u partnerskim vezama i na internetu. Stoga je za prevenciju nasilja presudno da školski zastupnici i roditelji surađuju, kao što je naznačeno u pravno-strateškom okviru za zaštitu djece od zlostavljanja i nasilja. Iako su roditelji na različite načine već uključeni u određene školske teme, te je općeprihvaćeno da je suradnja roditelja i nastavnika/ca nužna u obrazovanju i odgoju učenika/ca, za rješavanje elektroničkog nasilja, te naročito rodno uvjetovanog nasilja, u kontekstu partnerskih veza mladih potrebna su dodatna znanja i kompetencije kod obiju strana.

A kao što je istraživanje provedeno širom EU-a⁶⁵ pokazalo, u većini zemalja djeca uglavnom navode kako njihovi roditelji trude aktivno pomagati u tom pogledu barem povremeno (u pogledu razgovora, ohrabrivanja i davanja pomoći, kao i predlaganja načina sigurne upotrebe interneta). Prema istom istraživanju roditelji su glavni izvor pomoći kada njihova djeca dožive nešto uznemirujuće na internetu.

Razgovaraju li roditelji redovito i otvoreno s djetetom o njihovim vezama i onome što rade na internetu, time se pomaže stvoriti snažnije povjerenje među njima, a i roditelji imaju manju potrebu provjeravati što njihova djeca rade u privatnosti. Mladima je dobro kada mogu razgovarati s odraslima kojima vjeruju, npr. s roditeljima, o seksualnom zdravlju i zdravim vezama.

Nedovoljna roditeljska uključenost i manjak fokusa, nedostatak jasnih granica i informacija o mogućim opasnostima na internetu, nasilno ponašanje roditelja; sve su to čimbenici koji doprinose nasilnom ponašanju mladih⁶⁶. Nadalje, nepovoljna školska klima, što podrazumijeva slabu komunikaciju i negativne odnose među sudionicima/ama u životu škole (nastavnici/e, drugi stručnjaci/kinje i roditelji), doprinosi većim stopama svih oblika nasilja, uključujući nasilje u digitalnoj sferi.

Osim što moraju raditi i na vlastitim razinama digitalne kompetencije, nastavnici/ce imaju i važnu ulogu u osnaživanju roditelja, naročito kada se radi o boljem razumijevanju djece, njihovom razvoju, kao i ulozi roditelja; potiču ih da rade na svojim roditeljskim sposobnostima i kompetencijama u okvirima obiteljskog odgoja.

Uključivanjem roditelja u diskusiju o (elektroničkom) seksualnom i rodno uvjetovanom nasilju daje se više prilika za izravan razgovor o osjetljivim temama poput seksualnog uznemirivanja, adolescentske seksualnosti i veza, intimnog partnerskog nasilja itd. Ti razgovori znaju biti zahtjevni ali, ako se roditeljima pruži prilika da o tim problemima razgovaraju otvoreno, to dovodi do veće svijesti i boljeg međusobnog razumijevanja među roditeljima, učenicima/cama i nastavnicima/cama. Naposljetku, uključe li se u taj proces i predstavnice iz grupa za prava žena, to bi moglo produbiti kvalitetu diskusije i poboljšati suradnju s formalnim ili neformalnim službama za podršku u zajednici.

⁶⁵ Smahel, D., Machackova, H., Mascheroni, G., Dedkova, L., Staksrud, E., Ólafsson, K., Livingstone, S., i Hasebrink, U. (2020). EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries. EU Kids Online. Doi: 10.21953/lse.47fdeqj01 ofo, str. 8 i 125.

⁶⁶ D.Kuzmanović, et al.(2016)., Digitalno nasilje-prevencija i reagovanje, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Pedagoško društvo Srbije, Beograd, str. 26.

Što možete učiniti kao nastavnik/ca kako biste potaknuli uključivanje roditelja⁶⁷?

- Informirajte roditelje o svojim aktivnostima: uključite roditelje u proces stvaranja sigurnog okruženja za učenike/ce i razvijanja dobrih odnosa sa svima. To se može postići na roditeljskim sastancima ili putem poruka ili telefonskih razgovora s roditeljima.
- Potičite dobre odnose: Suradujte s drugim nastavnicima/ama u organiziranju igrokaza i sastanaka s učenicima i roditeljima, organizirajte gostujuća predavanja o temama koje zanimaju roditelje, pozovite učenike/ce na roditeljski sastanak, redovito razgovarajte s roditeljima, učenicima/cama zadajte domaću zadaću koja zahtijeva komunikaciju s roditeljima, uključite roditelje u razredne aktivnosti.
- Pitajte ih za informacije i uspostavite kontakt s roditeljima. Ako učenik ili učenica pokazuje upozoravajuće znakove da su izloženi nasilju ili da su nasilni prema drugima, obratite se njihovim roditeljima. Pobrinite se da se sastanak održi u školi i zamolite školskog pedagoga ili psihologa da se pridruži.
- Dokumentirajte i pratite: radite izvještaje sa sastanaka, zapišite sve važne podatke te zaključke i dogovore do kojih dođete. Važno je zadržati kontakt s roditeljima kako biste pratili pridržavaju li se dogovora, odnosno kako biste pratili ponašanje učenika/ca i mogli voditi evidenciju o bilo kakvim promjenama. Dobro je imati više pozitivnih nego negativnih komentara o ponašanju njihovog djeteta jer će im to omogućiti da se fokusiraju na pozitivne strane.

U nastavku se navode ideje za **aktivnosti** (na temelju praktičnog rada u školi⁶⁸) **koje mogu inicirati nastavnici/ce radi postizanja bolje suradnje s roditeljima**, kako bi se roditelji uključili u školske aktivnosti, a time i u programe za prevenciju nasilja:

- Organizirajte roditeljske sastanke na kojima roditelji mogu izraziti kako zamišljaju svoju suradnju sa školom i što mogu ponuditi u tom pogledu.
- Mogu se formirati skupine u kojima sudjeluju dva koordinatora nastavnika i grupa roditelja. Grupe se mogu formirati na temelju osobnih preferenci i interesa roditelja: npr. skupina za dogovaranje posjeta i izleta, skupina za organizaciju radionica itd.
- Osigurajte odgovarajuće materijale i izvore o sigurnosti na internetu za roditelje kako bi mogli razgovarati o temama kao što su pritisak na društvenim medijima, pitanje pristanka i dijeljenja fotografija, korištenje lozinke partnera/ice bez njihovog dopuštenja, izražavanje emocionalne agresije i verbalnih prijetnji digitalnim sredstvima, čuvanje sigurnosti računa i profila na internetu.
- Pokrenite različite aktivnosti u čijem su planiranju i provedbi sudjelovali roditelji: organizirajte sastanke na kojima učenici/ce mogu predstaviti određene teme roditeljima, obilježite važne datume, organizirajte posjete u važne institucije i ustanove, započnite edukativne diskusije o sigurnosti i zaštiti od nasilja (uz pomoć školskih predstavnika i vanjskih stručnjaka, uključujući roditelje stručnjake za određena područja), organizirajte fokusne skupine na različite teme i promotivne događaje, predstavite školska ili razredna pravila roditeljima, organizirajte dan zamijenjenih uloga (roditelji i učenici/ce preuzimaju ulogu nastavnika/ca) ili roditeljsko-nastavnički klub, informirajte i uključite se u lokalne aktivnosti, npr. na roditeljska vijeća na razini općine ili kao dio nacionalnih udruženja roditelja i nastavnika/ca, organizirajte interaktivne radionice za učenike/ce o važnim temama.
- Organizirajte pedagoško-psihološko savjetovanje za roditelje ili radionice usmjerene ojačavanju roditeljskih kompetencija. One mogu biti posvećene trenutačnim temama i mogu uključivati razgovore sa stručnjacima iz relevantnih područja.

⁶⁷ Ibid, str.98-99.

⁶⁸ Ibid, str.101.

► Smjernice za odrasle o sigurnom korištenju interneta⁶⁹

- <https://www.childnet.com/resources/a-parents-guide-to-technology>
- <https://www.saferinternet.org.uk/advice-centre/parents-and-carers/parents-guide-technology>
- <https://www.saferinternet.org.uk/blog/key-things-remember-when-helping-your-child-set-new-profile>
- <https://www.esafety.gov.au/education-resources/iparent/online-safeguards/parental-controls>
- <https://www.childnet.com/parents-and-carers/hot-topics/parental-controls>
- <https://rm.coe.int/digital-parenting-/16807670e8>
- <https://www.breakthecycle.org/sites/default/files/LINA%20Parent%20Handbook.pdf>

Suradnja s lokalnom zajednicom i drugim dionicima

S obzirom na ozbiljnost i kompleksnost problematike nasilja u vezi i intimnim partnerskim odnosima, kako bi se učinkovito suprotstavili tome, potrebna je stalna posvećenost i suradnja među školaama, obitelji i zajednicama, te političarima. Mnoge lokalne zajednice uključene su u koordinirano djelovanje za prevenciju nasilja nad ženama, a u što su uključeni ključni sektori, tj. zdravstvo, policija, obrazovanje i službe za psihosocijalnu pomoć. Školski predstavnici mogu sudjelovati u radu postojećih koordinacijskih vijeća u zajednici koja se bave prevencijom nasilja.

Postojećim pravnim okvirima i akcijskim protokolima koji su trenutno na snazi već je definirano kako bi komunikacija sa školama trebala izgledati, koje bi mjere škole trebale poduzeti prilikom prijave ili rješavanja određenih slučajeva u suradnji s drugim institucijama. No, kao što rezultati istraživanja pokazuju, u većini zemalja uključenih u ovaj projekt postoji potreba za uspostavljanjem boljih komunikacijskih kanala između nastavnog osoblja i stručnjaka i odgovornih osoba iz drugih ustanova.

Kada je riječ o konkretnim postupcima koje se provode, bilo u okviru škole ili drugih institucija, školama bi bilo od pomoći organizirati savjetovanja s profesionalcima iz drugih institucija i uspostaviti snažniju suradnju sa stručnjacima na odgovarajućim položajima. Time bi mogli lakše isplanirati koordinirani i pravodobni odgovor u ime škole, odgovor koji je u učenikovom najboljem interesu, prilagođen specifičnim potrebama. U slučaju da škola prijavi ili pokrene postupak s drugim institucijama, škola ima pravo na pristup informacijama o tome, kao i zatražiti informacije o ishodima mjera koje su pokrenule druge institucije, a koje se tiču njihovih učenika/ca. Tada škola može djelovati u skladu s time i pratiti razvoj, kao i ishode poduzetih radnji. Osim toga, učenike/ce kojima je potrebna pomoć ili informacije škole mogu uputiti specijaliziranim nevladinim udrugama koji izravno rade s mladima na sprječavanju seksualnog i rodno uvjetovanog i elektroničkog nasilja.

- Kada je riječ o suradnji s drugim ustanovama i specijaliziranim organizacijama, predstavnici tih ustanova također se mogu uključiti u aktivnosti prevencije i to, primjerice, na sljedeće načine: sudjelovanjem na školskim projektima kao stručnjaci za određeno područje, održavanjem govora na sastancima učenika/ca, roditelja, nastavnika/ca i ostalih zaposlenika u školi, provođenjem interaktivnih radionica s mladima, održavanjem govora ili predavanja na događajima u općini koje je škola pokrenula s ciljem podizanja svijesti (uključujući virtualan oblik takvog događaja), dijeljenjem materijala i isticanjem kontaktnih podataka spomenutih institucija/specijaliziranih organizacija na području škole (postavljanje edukativnih/informativnih postera, navođenje telefonskih linija službe za pomoć na području škole i veze na korisne internetske stranice te posebne stranice na školskom web-mjestu), savjetovanjem i konzultacijama u pripremi školskih planova za prevenciju nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja.

⁶⁹ Kuzmanović, D. et al. (2019), Deca u digitalnom dobu – Vodič za bezbedno konstruktivno korišćenje digitalne tehnologije i interneta. Užički centar za prava deteta, Užice. str. 57.

- Na primjer, u Hrvatskoj su policajci prošli obuku za držanje radionica sa srednjoškolcima pod nazivom „Živim život bez nasilja“ koji je usmjeren prevenciji nasilja nad ženama. Time se i pomaže mladima da razviju pozitivan odnos s policijom.
- Organizacije civilnog društva ključan su akter u prevenciji (elektroničkog) seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja u adolescentskim vezama. Mnoge su ih ustanove prepoznale kao svoje partnerske/suradničke organizacije, a među njima i škole koje uvelike ovise o njima, bilo time što provode njihove programe, koriste se priručnicima i drugim edukativnim materijalima koje su pripremili ili sudjeluju na obukama ili projektima koje organizacije civilnog društva vode.
- Organizacije u zajednici mogle bi osigurati prostor za, primjerice, izložbe učeničkih radova s porukama protiv rodno uvjetovanog nasilja, npr. u lokalnim knjižnicama, umjetničkim galerijama ili centrima općine. Nadalje, u školama bi se mogli održavati događaji zajednice ili bi se škole mogle u njih uključiti, npr. u vidu učeničkih igrokaza ili radionica i informativnih šaltera.

4.3 Korisni materijali

Priručnik za vršnjačke edukatore/ice “Nasilne veze su bezveze”, CESI

http://www.sezamweb.net/attach/_p/prirucnik_nasilne_veze.pdf

Priručnik “Bolje spriječiti nego liječiti”, CESI

<http://stari.cesi.hr/hr/bolje-sprijeciti-nego-lijeciti-prevencija-nasilja-u-adolescentskim-vezama/index.html>

Priručnik „Spol i rod pod povećalom“, CESI

<http://stari.cesi.hr/hr/spol-i-rod-pod-povecalom-2-prosireno-izdanje/index.html>

Pokreni promjenu-priručnik za rad s mladima na prevenciji rodno-uvjetovanog nasilja kroz audio- vizualne medije i glazbu, CESI

http://www.sezamweb.net/attach/_p/prirucnik_pokreni_promjenu.pdf

“Rodnom jednakošću protiv nasilja u intimnim partnerskim vezama” - priručnik za nastavnike i nastavnice i radni materijali za učenike/ce, CESI

<http://stari.cesi.hr/hr/prirucnici-rodnom-jednakosci-protiv-nasilja-u-intimnim-partnerskim-vezama/index.html>

Brošura za mlade “Nasilne veze su bez veze”, CESI

http://www.sezamweb.net/attach/_b/brosura_nasilne_veze_su_bez_veze.pdf

Edukacijska brošura “Tamna strana ljubavi - Priča o Tanji i Mariu”, CESI

http://www.sezamweb.net/attach/_t/tamna-strana-ljubavi.pdf

Spot „Dvije djevojčice“ - prevencija trgovanja ljudima, CESI

<http://stari.cesi.hr/hr/dvije-djevoccice/index.html>

Priručnik Seksualno nasilje nad i među djecom i mladima, Ženska soba

<http://zenskasoba.hr/docs/zenska%20soba%20knjiga.pdf>

Video lekcije o sextingu i sextortionu, Edukacijsko- rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

<https://www.medijskapismenost.hr/video-lekcije-sexting-i-sextortion/>

Nastavni materijal ‘Sexting i sextortion’, prijedlozi šest interaktivnih radionica za srednjoškolce, Agencija za elektroničke medije i UNICEF.

<https://www.medijskapismenost.hr/materijali-za-edukativne-radionice-na-temu-sextinga-i-sextortiona/>

Nasilje u mladenačkim vezama-priručnik za stručnjake, Edukacijsko- rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

https://cnzd.org/uploads/document/attachment/97/Prirucnik5_nasilje_u_mladenackim_vezama.pdf

Je li moguće da je to ljubav?-priručnik o nasilju u vezama mladih, Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba

<https://www.poliklinika-djeca.hr/publikacije/je-li-moguće-da-je-to-ljubav/>

Internetska stranica projekta Mogu reći neću, CESI

Nechupedia <https://nechupedia.sezamweb.net/>

Internetska stranica SEZAM – Seksualna edukacija za mlade, CESI

www.sezamweb.net

Internetska stranica Love&respect <http://www.love-and-respect.org/proHR/>

Internetska stranica <https://jednaodnas.com/> - film i radionica o seksualnom nasilju

Portal medijska pismenost <https://www.medijskapismenost.hr/>

Smjernice o postupanju u slučaju elektroničkog nasilja, Centar za nestalu i zlostavljano djecu

http://netica.hr/materijali/Smjernice_o_postupanju.pdf

Istraživanja i izvještaj

Izvještaj istraživanja „Osviještenost nastavnika/ca o problemu elektroničkog seksualnog i rodno-uvjetovanog nasilja u partnerskim vezama mladih“

Dostupno na: <http://www.cesi.hr/osvijestenost-nastavnica-i-nastavnika-o-problemu-elektronickog-seksualnog-i-rodno-uvjetovanog-nasilja-u-partnerskim-vezama-mladih/>

Izvještaj istraživanja „Osviještenost učenika/ka o problemu elektroničkog seksualnog i rodno-uvjetovanog nasilja u partnerskim vezama mladih“

Dostupno na: <http://www.cesi.hr/osvijestenost-ucenica-i-ucenika-u-hrvatskoj-o-problemu-elektronickog-seksualnog-i-rodno-uvjetovanog-nasilja-u-partnerskim-vezama-mladih/>

Transnacionalni izvještaj „Svijest nastavnika/ca u srednjim školama o elektroničkom seksualnom i rodno uvjetovanom nasilju u partnerskim odnosima mladih“

Dostupno na: <http://www.cesi.hr/transnacionalni-izvjestaj-o-osvijestenosti-nastavnica-i-nastavnika-o-problemu-elektronickog-seksualnog-i-rodno-uvjetovanog-nasilja-u-partnerskim-vezama-mladih/>

Transnacionalni izvještaj „Svijest učenika/ca srednjih škola o nasilju u intimnim partnerskim odnosima mladih-zajednički izvještaj za Mađarsku, Španjolsku, Srbiju i Hrvatsku“

Dostupno na: <http://www.cesi.hr/transnacionalni-izvjestaj-o-osvijestenosti-ucenica-i-ucenika-o-problemu-elektronickog-seksualnog-i-rodno-uvjetovanog-nasilja-u-partnerskim-vezama-mladih/>

Društvena online iskustva i mentalno zdravlje mladih, Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba, 2019.

Dostupno na: <https://www.poliklinika-djeca.hr/istrazivanja/rezultati-nacionalnog-istrazivackog-projekta-drustvena-online-iskustva-i-mentalno-zdravlje-mladih/>

Nacionalno istraživanje o sigurnosti djece na internetu- HR kids on line, Društvo za komunikacijsku i medijsku kulturu, 2020.

Dostupno na: <http://hrkids.online/prez/EUKidsOnlineHRfinal.pdf>

Longitudinalno istraživanje seksualizirane uporabe interneta u adolescenciji, PROBIOPS istraživački tim i

Agencija za elektroničke medije, 2018.

Dostupno na: http://probiops.ffzg.hr/wp-content/uploads/2018/06/probiops_web_version.pdf

Pokreni promjenu-izvještaj istraživanja među mladima o prevenciji rodno-uvjetovanog nasilja kroz audio-vizualne medije i glazbu, CESI, 2018.

Dostupno na: http://www.sezamweb.net/attach/_p/pokreni_promjenu-izvjestaj_istrazivanja.pdf

Nasilje ne prolazi samo od sebe: Izvještaj o istraživanju rodno uvjetovanog nasilja u adolescentskim vezama u Republici Hrvatskoj, CESI, 2007.

Dostupno na: http://www.sezamweb.net/attach/_n/nasilje_ne_prolazi_samo_od_sebe.pdf

Rodne razlike i prediktori partnerskog nasilja u mladenačkim vezama, Ljetopis socijalnog rada 2011

Dostupno na: http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/9846/1/4_CLANCI_D_Ajdukovic.pdf

Reference

- Against Violence and Abuse: A teacher’s guide to violence and abuse. Available at: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/506524/teen-abuse-teachers-guide.pdf
- Banyard, V.L., Moynihan, M.M., Plante, E. (2007). Sexual violence prevention through bystander education: an experimental evaluation. *Journal of community psychology*, Vol. 35, No. 4, 463–481
- Barter, C., McCarry M., Berridge D., Evans K. (2009). Partner exploitation and violence in teenage intimate relationships. Available at: http://www.womenssupportproject.co.uk/user-files/file/partner_exploitation_and_violence_report_wdf70129.pdf
- Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. Available at: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168046031c>
- Council of Europe Cybercrime Convention Committee (2018) Mapping study on cyberviolence. Available at: <https://rm.coe.int/t-cy-2017-10-cbg-study-provisional/16808c4914>
- Cyber violence and hate speech online against women. (2018). European Parliament’s Policy Department for Citizens’ Rights and Constitutional Affairs. Available at: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604979/IPOL_STU\(2018\)604979_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604979/IPOL_STU(2018)604979_EN.pdf)
- European Institute for Gender Equality (EIGE) (2017). Cyber violence against women and girls. Vilnius: European Institute for Gender Equality, available in English at: <https://bit.ly/3f0u8af>
- European Institute for Gender Equality (EIGE). Gender Equality Glossary and Thesaurus. Available at: <http://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1153>
- European Union Agency for Fundamental Rights – FRA (2014): Violence against women: an EU - wide survey. Main results. Luxembourg: Publication Office of the European Union. Available at: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2014-vaw-survey-main-results-apr14_en.pdf
- European Women’s Lobby (EWL) - Observatory on violence against women (2017). #HerNetHerRights – Mapping the state of online violence against women & girls in Europe. Brussels: European Women’s Lobby. Available at: <https://bit.ly/3eYbYpv>
- Fancy, K. and McAslan Fraser, E. (2014). DFID Guidance Note on Addressing Violence Against Women and Girls (VAWG) in Education Programmes – Part A, London: VAWG Helpdesk. Available at: https://www.oecd.org/dac/gender-development/DFID-Addressing%20Violence%20Against%20Women-GuidanceNote_PartA.pdf
- Generations Against Bullying (2019.) What is an Upstander vs Bystander? Available at: <https://gabnow.org/wordpress/wp-content/uploads/2019/03/Be-An-Upstander.pdf>
- GenPol (2019). When technology meets misogyny. Available at: <https://gen-pol.org/wp-content/uploads/2019/11/When-technology-meets-misogyny-1.pdf>
- Global Guidance on Addressing School-related Gender-based Violence (2016). Social Development Direct (SDD). UNESCO and UN Women. Available at: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2016/12/global-guidance-on-addressing-school-related-gender-based-violence>

- Handbook for youth workers, trainers and teachers working with youth about cyber violence. (2018). Project Stop cyber violence. Available at: http://www.cyberviolence.eu/wp-content/uploads/2019/01/HANDBOOK_EN.pdf.pdf
- Ignjatović, T. (2018). Rodno zasnovano nasilje u partnerskim vezama mladih: uloga obrazovno-vaspitnih ustanova, in: Ignjatović, T and Ileš, M. (ed.): Odgovor obrazovno-vaspitnih institucija na rodno zasnovano nasilje i nasilje u porodici, Autonomni ženski centar, Beograd.
- Internet Governance Forum (IGF) (2015). Best Practice Forum (BPF) on Online Abuse and Gender-Based Violence Against Women. Available at: <http://intgovforum.org/cms/documents/best-practice-forums/623-bpf-online-abuse-and-gbv-against-women/file>
- Kardos B., Sudár O. (2019.) Turn Me On. Patriarchátust Ellenzök Társasága. Available at: <http://turnmeon.hu/wp-content/uploads/2019/06/Kapcsolodj-be-Tordelt-WEB-FINAL-L-1.pdf>
- Köberlein, I. at all. Heartbeat. Relationship without violence (2010). PARITÄTISCHE Baden Württemberg. Available at: http://nane.hu/wp-content/uploads/2016/03/Manual_heartbeat_relationships_without_violence.pdf
- Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D. and Milošević, T. 2019. Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: rezultati istraživanja Deca Evrope na internetu. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Available at: shorturl.at/nyWX4
- Laxton, C., (2014). Women's Aid, Virtual World, Real Fear, Women's Aid report into online abuse, harassment and stalking. Available at <http://bit.ly/2h0W4OX>
- Lenhart, A., Madden, M. (2007). Social Networking Websites and Teens: An Overview, Pew Internet „American Life Project, available at: <http://www.pewinternet.org/2007/01/07/social-networking-websites-and-teens/>
- OSCE-led Survey on Violence against Women: Well-being and safety of women (2019). Available at: shorturl.at/lmvK5
- Pana, A., Lesta, S. (2012). Youth4Youth. A manual for empowering young people in preventing gender - based violence through peer education. MIGS. Available at: https://medinstgenderstudies.org/wp-content/uploads/Y4Y-Manual_digital_v12.pdf
- PDST. Creating a Positive School Culture and Climate. PDST Available at: <https://pdst.ie/positive-school-culture-and-climate>
- Pew Research Center (2017). Men and women experience and view online harassment differently. Available at: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/07/14/men-women-experience-and-view-online-harassment-differently/>
- Pew Research Center (2014). Online Harassment. Available at: <https://www.pewresearch.org/internet/2014/10/23/12113/>
- Popadić, D. and Kuzmanović, D. (2013). Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji (Utilization of digital technologies, risks and incidence of digital violence among students in Serbia). Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Available at: <https://bit.ly/3bNLxB4>
- School-based violence prevention: a practical handbook. (2019) World Health Organization. Geneva. Available at www.who.int/publications/i/item/school-based-violence-prevention-a-practical-handbook
- Smahel, D., Machackova, H., Mascheroni, G., Dedkova, L., Staksrud, E., Ólafsson, K., Livingstone, S., and Hasebrink, U. (2020). EU Kids Online 2020: Survey results from 19

countries. EU Kids Online. Available at: [10.21953/lse.47fdeqj01of0](https://www.eukids.eu/10.21953/lse.47fdeqj01of0)

- StopBullying.gov. Best Practices in Bullying Prevention and Intervention. Available at: www.stopbullyingnow.hrsa.gov
- Tsirigoti, A., Petroulaki, K. & Ntinapogias, A. (2015). Master Package "GEAR against IPV". Booklet III: Teacher's Manual. (Rev. ed.). Athens: European Anti-Violence Network.
- Tsirigoti, A., Petroulaki, K., & Ntinapogias, A. (2015). Master Package "GEAR against IPV". Booklet IV: Students' Activities Book (Rev. ed.). Athens: European Anti-Violence Network.
- UN Broadband Commission for Digital Development Working Group (2015). Cyber Violence Against Women and Girls: A WorldWide Wake-Up Call. Available at: https://www.unwomen.org/~media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2015/cyber_violence_gender%20report.pdf?d=20150924T154259&v=1.
- Vranješević, J. et al (2020). Ka sigurnom i podsticajnom školskom okruženju – Vodič za škole. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Belgrade
- World Health Organization (2007). Engaging men and boys in changing gender-based inequity in health: Evidence from programme interventions. Available at https://www.who.int/gender/documents/Engaging_men_boys.pdf
- World Health Organization, Department of Reproductive Health and Research, London School of Hygiene and Tropical Medicine, South African Medical Research Council. (2013). Global and regional estimates of violence against women: prevalence and health effects of intimate partner violence and non-partner sexual violence, p. 2. Available at: [http://www.who.int/reproductivehealth/publications/violence/9789241564625/en/Workshop 1: The Gender Box](http://www.who.int/reproductivehealth/publications/violence/9789241564625/en/Workshop_1:_The_Gender_Box)